

МОТИВ САМОТНОСТІ В ОПОВІДАННІ «ЦИМБАЛАНЯ» ІВАНА ЧЕНДЕЯ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (47)

УДК 821.161.2 – 32.09(477.87) Чендей

DOI: 10.24144/2663-6840/2022.1(47).23–31.

Барчан В., Барчан О. Мотив самотності в оповіданні «Цимбаланя» Івана Чендея; кількість бібліографічних джерел – 19; мова українська.

Анотація. У статті аналізується мотив самотності в оповіданні Івана Чендея «Цимбаланя». Стан самотності, відчуженості, загубленості людини у світі є складною проблемою, яка потребує осмислення різними науками та мистецтвом, зокрема художнім словом. Аналіз опанування аспектів феномену самотності в художній реальності є актуальним для літературознавців. Метою цієї статті є дослідження мотиву самотності крізь призму психології людини в оповіданні «Цимбаланя» українського письменника середини-другої половини ХХ століття Івана Чендея. Основне завдання полягає в аналізі особливостей художнього втілення причин, виявів самотності, авторських моделей оприявлення цього стану. Спостережено індивідуально авторське бачення феномену самотності, що проступає в здатності письменника художньо виразити внутрішній психодуховний світ жінки-митця. Виявлено, що автор акцентує на зовнішніх та внутрішніх чинниках самотності, моделює три його виміри: внутрішньоособистісний, соціальний та культурний, трактує самотність як форму самосвідомості, що виявляє руйнування цілісності внутрішнього світу особистості, розлад із собою, переживання своєї окремоті через відсутність адекватних своїй сутності зв'язків, розуміння і прийняття себе іншими. Сюжетно-композиційна структура оповідання, спосіб нарації з поєднанням авторського мовлення, що трансформується у внутрішнє мовлення персонажа, й діалогів, часопросторові виміри, ліризований психологізований пейзаж, портрет, засоби поезики фольклору сприяли створенню моделей самотності творчої особистості як важкого психічного стану, що супроводжується складними внутрішніми зрушеннями з глибокими переживаннями, негативними емоціями, що призводить до деградації творчої особистості та її соціальної маргіналізації. Головна героїня твору постає втіленням трагізму самотності.

Ключові слова: Іван Чендей, оповідання «Цимбаланя», мотив, самотність, психічний стан, психологізм, архітектоніка, наратив.

Постановка проблеми. Світове письменство має давні традиції в художньому осмисленні феномену самотності. Увага до психологічного стану самотності в українській літературі була помітною в усі періоди. Особливо характерна вона для доби романтизму, а посилилася на переломі ХІХ–ХХ ст., у період модернізму, коли зросла зацікавленість внутрішнім світом людини.

У ХХ ст. звернення до проблеми самотності спостерігається у творчості покоління шістдесятників. Українські літератори 80-х, звільняючись від ідейно-естетичних канонів соцреалізму, зосереджуються на таких екзистенціалах, як «відчуження людини в суспільстві, її приреченість на самотність, страждання, відчай, драма внутрішнього вибору, переживання екзистенційного часу тощо» [Анісімова 2009, с. 1].

Досліджуючи один із аспектів цієї проблеми, літературознавець Т. Гребенюк у статті «Топос усамітнення в сучасній українській прозі» звертає увагу на різні підходи митців до розуміння причин і стану самітництва та відображення топосу усамітнення. Так, у літературі рубежу століть самоту письменники трактували як «неорганічний для особистості стан», а їхні герої обирають його добровільно» [Гребенюк 2007, с. 82]. При цьому «акцент з дієвого самоствердження героя-самітника переноситься на поруки його душі» [Гребенюк 2007, с. 82]. Для модерністів, на думку дослідниці, «топос само-

ти вже є місцем осягнення й, можливо, оновлення самого себе», а в кінці ХХ століття сутнісною ознакою топосу усамітнення є «добровільність і самоцінність відлюдництва» як можливість людини втекти від руйнівного впливу цивілізації, «віднайти втрачену в суєтному соціальному існуванні самототожність, пізнати самого себе» [Гребенюк 2007, с. 82]. Учені різних галузей науки вбачають у феномені самотності як позитивний, так і негативний сенс і стверджують, що «самотність належить внутрішньому світу особистості. Вона не тотожна ізоляції або усамітненню. Це розлад у відносинах зі світом або самим собою» [Шевченко 2019, с. 99]. У світовому письменстві стан самотності людини відображено переважно як трагедію.

Упродовж ХХ століття, у час соціальних, культурних зрушень, технічних досягнень, глобалізаційних процесів у всіх сферах суспільних відносин людина часто відчувала себе аутсайдером на життєвому полі. Учені визнали самотність «чумою ХХ століття», вони попереджали про «епідемію самотності» й розглядали її як складну проблему, на яку необхідно реагувати, всебічно осмислювати. Феномен самотності став предметом поглибленого вивчення як науки – психології, соціології, медицини, філософії, так і мистецтва, зокрема художнього слова. Тому актуальним завданням залишається опанування різних її аспектів, зокрема й через художню реальність.

Аналіз досліджень. Увагу до психології самотності спостерігаємо, зокрема, у творчості українського прозаїка середини – другої половини ХХ століття Івана Чендея. Його мала проза, як стверджували дослідники, свідчила про добре знання митцем життя, уміння передати драматизм колізій, відзначалася майстерністю художніх деталей. «У кращих новелах помітне вміння письменника розкривати й аналізувати психологію персонажів, виписувати характери людей» [Балега 1966]. Психологізм літературознавці вважали показовою ознакою прози І. Чендея [Балла 2007, с. 26]. Невипадково М. Бабидорич у статті «Осягнення істини – здобуття свободи» зауважував, що твори І. Чендея стають причиною формування глибоких душевних роздумів щодо основних проблем сучасної людини [Бабидорич 1994]. Акцентуючи на цьому аспекті поезії письменника, О. Талабірчук [Талабірчук 2019] розглянула тему самотності в окремих зразках малої прози І. Чендея. Оповідання «Цимбаланя» не потрапило до досліджуваних текстів.

Вивчення цього твору спостерігається в ряді окремих наукових студій: крізь призму інтерпретації вираження вагнеріансько-ніцшеанського синдрому [Белоконь-Пожарицька 2015], сюжету та концептуальної метафори як засобу вираження емоцій [Чендей 2007]. Його залучають до аналізу в контексті осмислення екзистенційної проблематики [Хорошков 2012], мотиву руйнування талановитої особистості [Марко 2012]. Принагідно згадується це оповідання в полі характеристики ідейно-тематичного, образного параметрів прози в працях О. Козій [Козій 2007], П. Ходанича [Ходанич 2007], В. Марка [Марко 2012] та ін. Цілком слушним є твердження Н. Белоконь-Пожарицької про основну проблему твору – «драму творчої особистості, її незреалізованих можливостей» і «про неабияку значущість оповідання «Цимбаланя» для розкриття чендеевського розуміння прекрасного» [Белоконь-Пожарицька 2015, с. 246]. В окресленому в нашій статті ключі оповідання «Цимбаланя» не розглядалося. Вважаємо, що мотив самотності є одним із провідних у художньому просторі І. Чендея, а тому цікавим і науково продуктивним є аналіз індивідуально авторського бачення феномену самотності, моделювання поведінки, внутрішнього світу самотньої особистості.

Мета цієї роботи полягає в тому, щоб проаналізувати мотив самотності в оповіданні «Цимбаланя». Основні **завдання** в її досягненні: з'ясувати особливості художнього осмислення автором причин, виявів самотності, охарактеризувати варіанти авторських моделей оприявлення цього стану на психоемоційному рівні людини.

Методологічну базу дослідження склали прийоми біографічного, культурно-історичного, естетичного, психоаналітичного літературознавчих методів, які сприяють осмисленню фактів життя й творчості митця в контексті історичних, культурних процесів, аналізу своєрідності художньої реалізації авторського задуму, осмислення впливу різних чинників на людську психіку. У процесі роботи вико-

ристані праці фахівців інших наук – філософів, соціологів, психологів із проблем самотності, а також студій з цього питання в галузі літературознавства.

Виклад основного матеріалу. Присутність мотиву самотності у творах І. Чендея зумовлена прагненням проникливого зображення реального світу і людей у ньому, до чого завжди прагнув автор. Поряд із темами соціального, морально-етичного плану письменника хвилювала й тема творчої особистості, що знайшла втілення в окремих його оповіданнях, серед яких і «Цимбаланя» (1974). Промовистим підтвердженням цього є назва твору. Ймовірно, тема набрала актуальності через переслідування, поневіряння, певною відчуженістю в соціумі самого Івана Чендея. Він сприймав це не лише як особисту драму звичайної людини, а й як трагедію талановитого митця. Адже вважав, що «створений Богом на свою подобу, письменник є творцем. Він Бог у слові» [Жулинський 2012, с. 6].

В екзистенційному стані випробування для Чендея важливо було не втрати себе: людину моральну, духовну, творчо здатну. З огляду на це в оповіданні «Цимбаланя» автор зосередився на зболеній, стражденній через змарнований талант душі митця – музики Цилі, що призвело її до алкогольної залежності. На перший погляд – це твір на антиалкогольну тему, бо Чендей вважав пияцтво важливою соціальною проблемою, про що свідчать, зокрема, щоденникові записи. Та насправді тут відображено драму талановитої людини, занедбання нею високого покликання у вирі життєвих перипетій. Цілком доречною є думка дослідника П. Ходанича про те, що у творі письменник доводить необхідність не піддатися на слабкості, зберегти душу, «здатність до мислення» [Ходанич 2007, с. 176], отже, робить акцент на моральному, душевному, психічному вимірі людини в стані екзистенційного вибору.

Автор показує, як незреалізованість таланту, загублення в собі Бога впливає на психіку, призводить митця до душевної кризи, спочатку внутрішньої самоізоляції, а далі й повної відчуженості в соціумі. Цимбаланя – головна героїня твору, внутрішньо відокремлюється від світу, замикається в собі: «...її серце плакало. Плакала душа. Тільки очі не плакали» [Чендей 1987, с. 450]. Вона стає чужою серед людей, перебуває на життєвому маргінесі.

Як свідчать щоденникові записи митця, він вважав цей твір вдалим. У щоденнику від 23. 05. 1974 р. записано: «Нині передрукував останні сторінки оповідання «Цимбаланя». Учора закінчив його. Здається, твір удався» [Чендей 2021, с. 248]. Підтвердженням цього може служити й зізнання автора, зафіксоване в щоденнику 26. 05. 1975 р. після ознайомлення із захопливою оцінкою твору студента Дмитра Крем'яна: «А „Цимбаланя“ таки писалася з любов'ю до людини нелегкого життя і таланту щедрого» [Чендей 2021, с. 252]. Провідним в оповіданні є мотив самотності. Психологія мистецьки обдарованої людини в стані зовнішньої і внутрішньої самотності виписана у творі з художньою переконливістю.

Як засвідчує наявна література з проблеми

самотності, остаточного, єдиного визначення цього феномена немає. У збірнику статей зарубіжних авторів «Лабиринты одиночества» пропонується така його дефініція: «Самотність – це переживання, яке викликає комплексне і гостре почуття, що виражає відповідно форму самосвідомості, і показує розкол основної реальної мережі відносин і зв'язків внутрішнього світу особистості» [Лабиринты 1989, с. 27].

Учений-філософ М. Мовчан визначає самотність «як стан людини, який виражає певну форму самосвідомості і показує порушення реальних зв'язків і відносин внутрішнього світу особистості, а також відображає переживання своєї окремоті, суб'єктивної неможливості чи небажання відчувати адекватний відгук, прийняття і визнання себе іншими людьми» [Мовчан 2009, с. 27].

Самотність виявляється як важкий психічний стан, який супроводжується складними переживаннями, негативними емоціями, хвилюванням, занепокоєнням, страхом, поганим настроєм.

Звернемо увагу, що в інтерпретації самотності дослідники акцентують як на зовнішніх її чинниках (втрата зв'язків із колективом, сім'єю, суспільством), так і на внутрішніх (самотність-туга, яку відчуває людина і в колективі). За словами вчених, вона присутня в самій особистості, незалежно від зовнішніх обставин [Мовчан 2009, с. 27]. Цілком прийнятними є твердження про зовнішній і внутрішній стани самотності, які взаємопов'язані, але не тотожні, і про доречність діалектичного поєднання цих складників різнобічного явища самотності.

Науковці пропонують чотиричленну модель виміру (метафоричний образ) самотності, відповідно до чотирьох можливих напрямів, властивих розвитку і поширенню зовні особистісного світу: космічний, культурний, соціальний, внутрішньо-особистісний [Лабиринты 1989, с. 31]. Учені вважають, що самотність стає для людини особливо нестерпною, коли вона виявляється в кількох вимірах відразу. Н. Хамітов, крім того, вбачав, що стан самотності для жінки щось більш очевидне, ніж для чоловіка [Цит. за: Мовчан 2009, с. 21].

Ці моделі виміру самотності знайшли своє відображення в художній літературі.

У творі І. Чендея створено модель вияву внутрішньоособистісної (екзистенційної, за Н. Хамітовим), соціальної й культурної самотності саме жінки. Прагненням митця проникнути у внутрішній світ героїні, відобразити діалектику душі зумовлена архітектоніка твору та прийоми психологізму. Історію життя Цимбалани подано з різних наративних площин: через авторське мовлення, яке часом зливається з мовою душі протагоніста, та діалоги інших персонажів. Важливу функцію виконує й змодельований часопростір: локус сільського весілля перемишується ретроспективним зображенням глибоко ліричних картин пастушого дитинства Цилі, фіксацією місця її дому, різними часовими відтинками її життєвої історії.

Внутрішньоособистісна, або екзистенційна ізоляція, твердять науковці, являє собою процес,

«коли людина відділяє одну від одної частини самої себе.., коли людина придушує власні почуття чи прагнення, приймає „потрібно” і „випливає” за власні бажання, не довіряє власним думкам чи сама блокує від себе власний потенціал» [Мовчан 2009, с. 14].

І. Чендей акцентує увагу на такому вимірі самотності – втраті Цилею-мисткинею самої себе. Для цього продуктивним художнім прийомом є ретроспекція, завдяки якій читач спостерігає дитинство та юність героїні. Музичний дар проявився у здатності пастушки Цилі передавати пташині співи трав'яним листочком, а потім – у гри на дриббі, яку сама купила собі від мандрівного цигана-коваля. Це було «дивотворення зі стуленими долоньками на устах», коли вона «вся вже ставала отим інструментом, що озивався співом, гомонів луною зелених схилів, узлісь та гущавин», коли «не знала, що з нею творилося, коли дримба озивалася маминною колісковою піснею... не відала, що кличе і манить її ген-ген за овиди блакиті з тою ж піснею знову – без пісні не життя і не радість її» [Чендей 1987, с. 451–452]. Їй підкорилися призначені для чоловіків трембіта й цимбали. Вона могла грати на всіх існуючих в оркестрі інструментах, а зі своєю скрипкою зливалася «всіма радостями і всіма жалями ...» [Чендей 1987, с. 455]. У цих характеристиках індивідуальності творчої натури проступає авторська інтенція про духовний світ справжнього таланту і його неспівмірність із земними реаліями в мистецькій долі.

За віртуозну гру на цимбалах дівчина була удостоєна визнання в столицях, її іменували Цимбаланею і запросили на навчання без екзаменів. Від отриманої можливості вчитися «для неї світ більшав» [Чендей 1987, с. 455]. Та потрапити у високу мистецьку ауру й засвітитися своєю талантом дівчині не судилося. «Не тоді народилася», – зауважує безіменна синьоока жінка на весіллі. Автор же моделює реальну причину втрати дівчиною можливості влитися в артистичне середовище: вона, наймолодша з дітей у сім'ї, не змогла покинути самотнього батька, і «на цьому великий світ помалів» [Чендей 1987, с. 457]. До втрати Цилею творчої частини себе самої додалася ще й смерть батька, з чим для неї «світ ще поменшав... А далі вже настала сіра самота...» [Чендей 1987, с. 457].

Як бачимо, в авторській інтенції – яскравий талант облагороджує його носія, він є виявом високої духовності й краси, що підносить людину, дає їй устремління у світ прекрасного. Героїня ж блокує свої творчі обдарування й прагнення, корелює власні бажання ситуативним «так мало бути» або «потрібно» і таким чином відокремлює себе від своєї сутнісної частини, стримує власні природні задатки, що призводить до внутрішньоособистісної самотності.

Необхідно врахувати також і другу, психологічно зумовлену, причину розчахненості внутрішнього світу героїні, її внутрішньої ізоляції, що зовні проявилася в ознаках маскулітності: «номінація жінки, схильної до гри на скрипці, іменем музич-

ного інструменту для чоловіків» [Белоконь-Пожарицька 2015, с. 429].

Екскурси в минуле дівчини, подані через діалоги присутніх на весіллі свашок, є ще одним ключем до розуміння реципієнтом психології самотності Цилі, що корелюється з теорією інтимного підходу до тлумачення ізоляції. Згідно з нею, відчуття впевненості, надійності в житті дає почуття кохання, присутність коханої людини. «У дорослих „прив'язаність“, відчуття надійності й обов'язків відносно партнера, найчастіше з'являється в інтимних контактах (кохання чи подружні стосунки)» [Мовчан 2009, с. 44]. У лінію життя Цилі автор вводить романтичну історію взаємин дівчини й легінчука Петра, з яким вона пастушила з дитинства. Хлопець просив її грати на дрибмі всіляких мелодій та пісень. Саме в музиці зродилося любовне почуття обох, у тих мелодіях Цилі звучало те, «чого словами нізачо в світі не виказати...» [Чендей 1987, с. 452], а Петро «і їй виказував свої мелодії з піснями та так, як, певно, нікому ще до неї...» [Чендей 1987, с. 452]. Незреалізованість Цилі в щасливому коханні з близькою по духу людиною пов'язана з незалежними від дівчини обставинами. Хлопець «до наших через ґруні пішов, а скрипку таки Цилі залишив» і «не повернувся... упав...» [Чендей 1987, с. 454]. Для неї ж «... світ став малим зовсім-зовсім... А в світі вона одна зі скрипкою від Петра» [Чендей 1987, с. 458].

Стан емоційної самотності (Р.С. Вейс) як результат відсутності необхідних інтимних взаємин посилює в жінки відчуття внутрішньої порожнечі, спустошеності. Вона прагнула заповнити його грою на улюбленому інструменті, «скрипкою рятувалася» й «через це не чула самотності» [Чендей 1987, с. 458], скрипка повертала її до самої себе, музика була голосом її душі, способом самореалізації.

Отже, в авторській моделі внутрішньоособистісної самотності Цимбалані основним фактором стало руйнування гармонії світу душі високообдарованої, талановитої особистості, неможливість самосебеоприявлення, втрата кохання та родинної опори для втілення мистецького обдарування.

Поширеною у творчих моделях людського життя є самотність, пов'язана з соціальними факторами. Розрив зв'язків, стосунків у структурах, у яких активно діяли індивіди і групи, зумовлює виникнення соціальної відчуженості. Психологія людини в стані душевної ізоляції, депресії передбачає пошук захисних механізмів, зокрема прагнення до контакту з іншими людьми. «У такому стані виникає залежність від спілкування, люди „заціпаються“ за когось, ховаються в постійну зайнятість, лише б не залишатися наодинці зі своїми почуттями й думками», – стверджують науковці [Мовчан 2009, с. 51].

В авторській картині психології самотності Цимбалані цей фактор акцентовано досить виразно. Соціальна ізоляція героїні виражена у творі в локусі її дому – хата не в селі, а на його околиці, що є ніби долевизначальною проекцією на життєвий шлях жінки. Та все ж, як показує автор, своєрідною

формою порятунку від самотності після розлуки з коханим та смерті батька для Цилі є включення її в значущі зв'язки спільноти. Певна реалізація творчого потенціалу мисткині відбувається в сільському середовищі, зокрема на весіллях, які стали для неї святами. Її поважали й цінували за талант, тому завжди була тут бажана, адже захоплювала тонкощами свого мистецтва, майстерністю музики-віртуоза. «Славною була скрипалькою!.. Забавляла щедро... грала з таким ошалілим зухвальством, що усіх брало несамовитістю до танцю» [Чендей 1987, с. 458].

У лінії долі героїні така соціальна заангажованість подана як ситуація випробування, екзистенційного вибору. Адже прийняте на святі частування спочатку додавало завзяття й творчої пристрасності жінці, а далі занапастило її, оскільки після зайве випитого Цимбаланя губила обов'язок веселити людей і це позбавило її місця й способу самовияву та самоствердження: «...непитуций сухар Йоахим Газуда зібрав джазик, утвердив свої мелодії під модерн і... Легендою стала Цимбаланя» [Чендей 1987, с. 459].

Так талант опиняється на соціальному маргінесі й викликає осуд за асоціальний спосіб життя («Вже встигла!.. П'яна», – кепкують присутні). Відчуженість Цимбалані у світі, у якому вона живе, передано означенням її статусу на весіллі (це вже не бажана музика, а самодіяльна, некликана гостя), маргінальністю локусу серед гостей: її місце – «під шатром з-за стола на самому виході...» [Чендей 1987, с. 442], виразним портретним описом: жінка була «у поношеній простій свитині, у вибіленій не тільки сонцем, але й дощами легенькій блузці, в темному піджаку з широкого чоловіцького плеча й такій же темній хустці...», з сивиною в волоссі, довголиця, смугла [Чендей 1987, с. 442].

Соціальна відчуженість головної героїні, як показує автор, загострює в неї відчуття самотності, викликає стрес, дезорієнтацію в життєвих пріоритетах, духовний і моральний занепад.

Оскільки в центрі оповідання – творча особистість, то драматизм її буття виражається і в культурному відчуженні. Самотність Цимбалані, як бачимо в авторській моделі людської драми, екзистенційно зумовлена її вродженим артистичним талантом, адже здатність до музики ріднила її зі світом природи, витворювала свій, ідеалістичний світ чару й краси. Тут виразною є асоціація з Лукашем та Мавкою, героями «Лісової пісні» Лесі Українки. Невипадково топосом оприявлення музикального дару героїні автор робить гірські простори й малює пейзажі крізь призму її творчого духу. У весняному пробудженні зі сну верховинської землі серед пташиного щебету, сонячних променів органічним був і спів дівчатка з притуленим до уст трав'яним листком, який звучав «весело радісно птахою» і «хто подумав би, що пастушка була великим майстром пташиного співу», а в грі на дрибмі вона «вся вже ставала отим інструментом, що озивався співом, гомонів луною зелених схилів, узлісь та гущавин» [Чендей 1987, с. 451].

Незвичайність таланту Цилі підкреслено й етнографічними та фольклорними елементами, зокрема описом звучання типових для краю музичних інструментів – сопілки, дрімби, скрипки, трембіти; звичаїв, згідно з якими «*Верховина не пам'ятала жінки, якій би скорилася трембіта*» [Чендей 1987, с. 451], весільних традицій, уведенням у тканину твору коломийок тощо.

Глибоким ліризмом перейняті картини музикування Цилі на різних інструментах. Неземне походження, божественність творчого дару виражалися в здатності її під час гри зливатися зі Всесвітом. У такій хвили вона «*не відала, що кличе і манить її ген-ген за овиди блакиті з тою ж піснею знову...*» [Чендей 1987, с. 452]. У пісні ширяла орлицею над пасовищами, з піднебесся озирала казкову землю, бо «*трембіта піднімала не одну її, а всіх, хто тут знаходився*» [Чендей 1987, с. 453]. Отже, в художньому образі Цимбалані автор утворює думку про неземне походження таланту, його високе поклонання, спорідненість з ідеалом краси.

Разом із тим прийомом протиставлення високого й профанного письменник наголошує на фатальності долі митця, «поцілованого Богом»: високе мистецтво вимагає повної самопожертви, жертвності заради нього. Так у мотив самотності вплітається мотив гріха і кари. Суть його в тому, що відмова Цимбалані від навчання, від великого творчого світу карається її злиденним існуванням, тяжкою фізичною працею: залишившись сама, «*натомлена денною працею... тепер мало грала... Косила... Ішла взимку перед санками з сіном сама*» [Чендей 1987, с. 458]. І тут знову проступає аналогія з долею іншої героїні – Мавки з «Лісової пісні», яка з царівни «у зорянім вінку» стала подібною до «*служебки, зарібниці, що працею гіркою / окрайчик цаства хтіла заробити / і не змогла*» [Леся Українка 1976, с. 265].

Покарання за провину перед високим, за зневаження «*душі своєї цвіту*», який «*від папороті чарівніший – він скарби творить, а не відкриває*» [Леся Українка 1976, с. 249], за Лесею Українкою, реалізується у творі І. Чендея й через портретування героїні. На противагу світлому образу дівчинки-музики Цилі, коли на природі підносила в піднебесся окриленою душею, автор створює портрет інший, який відображає втрату героїнею своєї творчої й жіночої ідентичності (була одягнута в батькові в'язані ногавиці й фуфайку, батькову кролячу вушанку, що робило її схожою на доброго парубка), повну маргіналізацію (темний, ветхий одяг, чоловічий піджак з чужого плеча) і соціальне «дно» (передача в деталях міміки й жестів при споживанні алкоголю).

Помітно виражена у творі й позиція автора стосовно розуміння ним величчя таланту й обмеженості соціального запиту на нього, що було фактором культурної самотності головної героїні. Її аудиторію складали присутні на сільському весіллі, де мелодії скрипки якнайповніше передавали симфонію людських душ. Але ж гри, якої, «*наслуховавшись... помирати не жаль*» [Чендей 1987, с. 455], більше ніхто не чув.

Культурний вимір самотності Цимбалані автор зумовлює і тим фактором, що певною мірою талант завжди був якщо не в конфронтації з суспільством, то в стані несприйняття ним через нерозуміння природи обдарування. Тому й героїня твору не вписувалася в світоглядні, культурні параметри спільноти з патріархальним способом життя. Невипадково його установки письменник вкладає в уста безіменної, але промовисто номінованої героїні: «*маленька свашака*», «*мала*» або «*мала жінка*». У межах її обивательського світогляду призначення жінки не виходить за побутові рамки: «*У жінки талант до чоловіка та дітей. А це до кужеля та до кросен, до мотики і грабель!.. Бо це суджено їй самим небом на землі!*» [Чендей 1987, с. 448], – переконливо стверджує вона.

Культурне відчуження Цимбалані увиразнюється й оцінними судженнями, носієм яких знову ж таки є «*маленька жіночка*», яка все трактує з точки зору прагматичної доцільності, життєвої вигоди, власного задоволення. «*Для чого їй були цимбали? Кажіть!.. Для чого баян? Кажіть!.. Не могла обійтися без бубна? Для чого їй трембіта? Кажіть!.. Для Цимбалані скрипка?*» [Чендей 1987, с. 248], – лементувала вона, розчепірюючи п'ятірню, ніби розгадала всі загадки таїни Цилі.

Характерно, що Цимбаланя відчужена і в, так би мовити, мистецькому колі – гурті місцевих музик, які не приховують своєї упередженості, зухвальства, зневаги, особливо, коли власник скрипки Газуда на її бажання взяти інструмента, безцеремонно сховав його і присутні зрозуміли, що Йоаким «*урвав честь Цимбалані*» [Чендей 1987, с. 447].

Стан самотності головної героїні в культурному вимірі майстерно відтворено через сприйняття іншими персонажами твору святкового дійства, де вершиною є весільний настрій. Ніхто не здатен до його творення: ні господарі, бо для них головне – дбати про їжу й питво для гостей, ні староста, який, зневаживши традиції, був у химерному одязі та розважав публіку «*утертим жартом*» і примітивними сороміцькими коломийками; ні запрошені музики-джаз, які більше відпочивали, аніж грали. Серед цієї нетворчої, без живого струменя атмосфери автор зосереджує увагу присутніх на Цимбалані. Хоч неликана була, та в цьому – найбільш бажана, очікувана у весільному процесі. Лише своїм наміром підійти до музик вона вже викликала напруженість усіх. А пісня в її виконанні так полонила, що «*хвильку все мовчало. Мов розгубилося й не могло ураз опам'ятатися. Та тільки хтось вдарив у долоні, коли для подяки Цимбалані заплодували всі*» [Чендей 1987, с. 443].

Глибину самотності головної героїні, діалектику її душі в момент співу автор зосереджує в портретному малюнку, де кожний жест, порух тіла, кожна риса обличчя відбиває динаміку натхненної піснею, зболеної душі: «*...Задивилася кудись далеко-далеко й бачилося, ніби вмиє готова злетіти. <...> задумливо приплющувала повіки.., бо нічого не волила бачити, окрім того, що в уяві ураз виникало й малювалося їй. Суворе обличчя жінки вмиє та-*

кою ласкою, повнотою щедроти світилося, коли й сама вона мінялася до краси – ветхий, не для весіль і свят одяг ставав якимсь уже й непомітним. <...> На перших словах Цимбаланя наче показувала, а де потім чи криниця, звідки напився кінь, рука стигла раптом у повітрі, коли пісня далі пливла» [Чендей 1987, с. 443].

Майстерно виписано у творі перебіг емоцій героїні в момент найвищої психологічної напруги. Екстатичний стан виконавиці під час співу змінюється плачем, який виражав гостру форму самотності, крах всіх її минулих очікувань щодо реалізації свого обдарування. Прикметно, що сутність усього нездійсненого візуалізується у випуклих портретних деталях: тверді долоні, довгі пальці, посивіле волосся, зсунута на потилицю хустка. «„Стопроцентова“ плакала. Упавши головою на тверді долоні, запустивши довгі пальці в посивіле волосся – хустка посунулася на потилицю, Цимбаланя не стримувала сліз, а тому не просто слези виливалися давніми кривдами, жалями та болями непримиреними, але й обікали душу» [Чендей 1987, с. 445].

Картина сільського весілля обрана автором не лише як тло, але і як драматичне дійство, у якому розгортається трагедія загубленості мистецького таланту. Адже весільна атмосфера, музика так резонувала з духовно-естетичною сутністю скрипальки, що Цимбаланя всім еством сама ставала музикою. Хоч опинилася на життєвому маргінесі, життям своїм, як і герої «Лісової пісні» Лукаш та Мавка, занастила цвіт своєї душі, та, пропри все, не втратила чуйності, сердечності, відчуття краси, уособленої в музиці, тому й до скрипки потяглася рукою «аби пограла сама собі» [Чендей 1987, с. 450], і коломийки «заспівала сама для себе» [Чендей 1987, с. 462]. У них вона виливала свої жалі й смутки, «й не було того, хто розрадив би її. Певно, весілля з музиками і гомоном підняло хвилю, що так тепер боліла» [Чендей 1987, с. 462].

Письменник простежує процес культурної відчуженості героїні й у сюжетних поворотах її стосунків з чоловіками. Так, «щастя її минулося» [Чендей 1987, с. 454], коли втратила Петра, єдину споріднену душу, і долею приречена на самотність та залежність від буденності. Намагання влаштувати сімейне життя лише призводило до розчарування, душевних драм, внутрішньої ізоляції. Подружня доля жінки, приреченої до великого світу музики, невдала, бо, як оцінює маленька свашка, виражаючи суспільне судження, у Цимбалані немає таланту до сім'ї та господарства, вона «своє пробаянила та процимбалала... Кому її треба таку?» [Чендей 1987, с. 448].

«Відчуття надійності споріднення» [Мовчан 2009, с. 44] не відбулося з кучерявим циганом-приблудою Арпі Понго, який «з тиждень пожив у Цимбалані, потім зник і на дорогу добру скрипку від жінки приховив собі...» [Чендей 1987, с. 449], і з Панфиловичем, бо той «до неї був, як олов'яний птах до літання» [Чендей 1987, с. 450].

Урешті, крах артистичного таланту Цимбалані, вивершення трагедії жінки зображено через об-

раз пияка Юри Каптюженого як соціального «дна», яке остаточно затягло й поглинуло її як мистецький талант і людину.

Експресія змученої самотньої душі жінки-мисткині вербалізована в органічно вплетених у тканину твору коломийкових рядках у її виконанні, що передає екстатичний стан душі:

Не жаль мені за волами

Та й за сивенькими.

Бо жаль мені за літами

Та й за молодими.

Не треба ми, любий любку,

Воли та корови,

Лиш треба ми, любий любку,

Милої розмови... [Чендей 1987, с. 463].

Звернемо увагу, що ефективним прийомом розкриття психології самотності героїні є оповідна манера, головну роль у якій виконує мовлення автора або інших персонажів. Сама ж Цимбаланя у творі майже безмовна. Лише в кількох епізодах вона озвучує себе: зізнається, що сама навчилася цимбалити [Чендей 1987, с. 456], згадує про свій голод і горошаники з піском на зубах, якими «Закарпаття годував регент...» [Чендей 1987, с. 460], співає коломийки, у яких розкриває широку гаму емоцій зболеної душі. Художню картину її чуттєвого світу передано авторським мовленням, яке переходить у внутрішню мову героїні, та позавербальними прийомами – експресивними портретними деталями. Рухи, жести, міміка є мовою діалектики душі жінки: «сягнула за баяном», «легко вхопила інструмента», «спритно пробігла по ... кнопках клавіатури», «прокашлялась перед співом», «задумливо приплющила повіки», «очі зупинились на відданиці», «сягнула ...по Йоакимову скрипку», «стояла німо», «мовчки відступилася й тяжко сіла за стіл», її «рамена боляче здригалися», «зупинилася закам'яніло», Каптюженого «волокла до танцю», «Цимбаланя гуляла» тощо.

Оповідання закінчується драматичною картиною краху творчого таланту, руйнування внутрішньої сутності Цимбалані як мисткині. Якщо в літа розквіту таланту вона поставала в образі ясної горлиці, то у фінальній символічній картині журливий спів жінки, стомленої самотністю, був схожий «на звуки ширяючої над землею чорної кані, що в затаяжну спеку просила дощу» [Чендей 1987, с. 463].

Висновки. Як бачимо, мотив самотності в оповіданні «Цимбаланя», розкритий на прикладі зруйнованої долі талановитої жінки-музики, виражає індивідуальний підхід І. Чендея до трактування феномену самотності. Автор підкреслює зовнішні й внутрішні чинники самотності, що виявляються у внутрішньоособистісній, соціальній та культурній моделях, які відображають розлад особистості з собою та зі світом. У творенні образу головної героїні Чендей постає майстром психологічного письма, який зосередив увагу на внутрішньому світі людини, зумів достеменно відтворити самотність творчої натури як складний психічний стан із широкою палітрою переживань, почуттів, із негативними емоціями, депресією, маргіналізацією та крахом Божого дару. Прикметно, що драму творчого обдарування

автор мотивує не стільки соціальними факторами, скільки психологічними: неможливість самореалізуватися, втрата коханої людини, розчарування в подружньому житті, нездатність урівноважити свою внутрішню мистецьку натуру з вимогами й потребами побутової реальності. Стан самотності героїні відображено в «Цимбалани» як трагедію. Реалізацію провідного мотиву оповідання забезпечує його архітектоніка з відсутністю лінійного сюжету, прийомми нарації, організацією художнього топосу, а також лірична тональність, створена колоритними

пейзажами, психологізованими портретними описами, елементами народнопоетичної творчості тощо. У розумінні мистецтва, таланту, краси І. Чендей, на рівні з Лесею Українкою, стверджує загибель Бога в мистецтві (музиці), якщо він своїм життям не може «до себе дорівнятись» [Леся Українка 1976, с.].

Майстерно, глибоко проникливо відображений внутрішній світ протагоніста в стані самотності в оповіданні «Цимбаланя» є матеріалом для осмислення іншими науками цього феномена людського буття.

Література

1. Анісімова Н. «Стоїть душа віч-на-віч з самотою...»: художнє осмислення екзистенціалу самотності в поезії Павла Гірника *Актуальні проблеми слов'янської філології*. Кіровоград, 2009. № 21. С. 489–501.
2. Бабидорич М. «Осягнення істини – здобуття свободи». *Закарпатська правда*. 1994. 15 лют.
3. Балега Ю. Художні набутки і втрати. *Закарпатська правда*. 1966. 20 березня.
4. Балла Е. Психологізм та ліризм: прийоми кореляції (на прикладі новели Івана Чендея «Син»). *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Вип. 11: *Творчість Івана Чендея в загальноукраїнському літературному контексті*. Ужгород: Говерла, 2007. С. 26–30.
5. Белоконь-Пожарицька Н. Людина-артист як вияв вагнеріансько-ніцшеанського синдрому в оповіданні І.Чендея «Цимбаланя». *Проблеми сучасного літературознавства*. 2015. Вип. 20. С. 246–254. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prsl_2015_20_24 (дата звернення 15.07. 2022).
6. Гребенюк Т. Топос усамітнення в сучасній українській прозі. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Вип. 11: *Творчість Івана Чендея в загальноукраїнському літературному контексті*. Ужгород: Говерла, 2007. С. 81–85.
7. Жулинський М. «...Аби прославити свій рідний край у слові!». Духовний простір Івана Чендея. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: *Філологія; Соціальні комунікації*. Вип. 28. Ужгород, 2012. С.4 – 7.
8. Козій О. Ідеал як складник художньої концепції Івана Чендея. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Вип. 11: *Творчість Івана Чендея в загальноукраїнському літературному контексті*. Ужгород: Говерла, 2007. С. 117–119.
9. Лабиринты одиночества: Пер. с англ. / Сост., общ. ред и предисл. Н.Е. Покровского. Москва: Прогресс, 1989. 624 с.
10. Леся Українка. Лісова пісня. Зібрання творів у дванадцяти томах. Київ: Наукова думка, 1976. Т. 5: *Драматичні твори (1909–1911)*. 337 с.
11. Марко В. Сім сліз Івана Чендея. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: *Філологія; Соціальні комунікації*. Ужгород, 2012. Вип.28. С.110–114.
12. Мовчан М. Самотність як феномен буття особистості: Монографія. Полтава: РВВ ПУСКУ, 2009. 265 с.
13. Талабірчук О. *Ноттот васці: Поетика художнього світу Івана Яцканина*. Монографія. Ужгород: ТИМРАНИ, 2019. 160 с.
14. Ходанича П. Творчість Івана Чендея у контексті прози Закарпаття другої половини ХХ століття. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Вип. 11: *Творчість Івана Чендея в загальноукраїнському літературному контексті*. Ужгород: Говерла, 2007. С. 175–180.
15. Хорошков М. Проза Івана Чендея в контексті морально-етичних пошуків літератури другої половини ХХ століття. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: *Філологія; Соціальні комунікації*. 2012. Вип. 28. С. 166–168.
16. Чендей І. Вікна у світ. Київ: Дніпро, 1987. 495 с.
17. Чендей І. Щоденники Івана Чендея: (1974–1981). Кн. II / упоряд. М. Чендей-Трещак. Ужгород: РІК-У, 2021. 668 с.
18. Чендей Н. Концептуальна метафора як засіб вираження емоцій в оповіданні І.М. Чендея «Цимбаланя». *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Вип. 11: *Творчість Івана Чендея в загальноукраїнському літературному контексті*. Ужгород: Говерла, 2007. С. 259–261.
19. Шевченко О. Соціально-психологічні аспекти самотності. С. 99–102. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2019/9-2019/21.pdf> (дата звернення 15.07. 2022).

References

1. Anisimova N. (2009) «Stoit dusha vich-na-vich z samo toiu...»: khudozhnie osmyslennia ekzystentsialu samotnosti v poezii Pavla Hirnyka [”The soul stands face to face with itself...”: artistic understanding of existential loneliness in the pose of Pavel Hirnyk]. *Aktualni problemy slovianskoi filolohii*. Kirovohrad. № 21. S. 489–501 [in Ukrainian].

2. Babydorych M. (1994) «Osiahnennia istyny – zdobuttia svobody» [“Understanding the truth – gaining freedom”]. *Zakarpatska pravda*. 15 liut [in Ukrainian].
3. Valeha Yu. (1966) Khudozhni nabutky i vtraty [Artistic acquisitions and losses]. *Zakarpatska pravda*. 20 bereznia [in Ukrainian].
4. Balla E. (2007) Psykholohizm ta liryzm: pryimy koreliatsii (na prykladi novely Ivana Chendeia «Syn») [Psychologism and lyricism: methods of correlation (on the example of Ivan Chendey's novella «Son»]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva*. Vyp. 11: Tvorchist Ivana Chendeia v zahalnoukrainskomu literaturnomu konteksti. Uzhhorod: Hoverla. S. 26–30 [in Ukrainian].
5. Bielokon-Pozharytska N. (2015) Liudyna-artyst yak vyiv vahnerianskoho-nitssheanskoho syndromu v opovidanni I.Chendeia «Tsymbalania» [The artist as a manifestation of the Wagnerian-Nietzschean syndrome in I. Chendey's story «Tymbalania»]. *Problemy suchasnoho literaturoznavstva*. Vyp. 20. S. 246–254. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prsl_2015_20_24 : [in Ukrainian] (data zvernennya 15.07.2022).
6. Hrebeniuk T. (2007) Topos usamitnennia v suchasni ukrainiskii prozi [Topos of seclusion in modern Ukrainian prose]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva*. Vyp. 11: Tvorchist Ivana Chendeia v zahalnoukrainskomu literaturnomu konteksti. Uzhhorod: Hoverla. S. 81–85 [in Ukrainian].
7. Zhulynskyi M. (2012) «...Aby proslavyty svii ridnyi kraj u slovi!» Spiritualnyi prostir Ivana Chendeia [«...To glorify one's native land in words!» Spiritual space of Ivan Chendey]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Filolohiia; Sotsialni komunikatsii*. Vyp. 28. S.4–7 [in Ukrainian].
8. Kozii O. (2007) Ideal yak skladnyk khudozhnoi kontseptsii Ivana Chendeia [The ideal as a component of Ivan Chendey's artistic concept]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva*. Vyp. 11: Tvorchist Ivana Chendeia v zahalnoukrainskomu literaturnomu konteksti. Uzhhorod: Hoverla. S. 117–119 [in Ukrainian].
9. Labirinty odinochestva (1989) [Labyrinths of loneliness]. Moskva: Prohress. 624 s. [in Russian].
10. Lesia Ukrainka. Lisova pisnia (1976) [Forest Song]. Zibrannia tvoriv u dvanadtsiaty tomakh. Kyiv: Naukova dumka. T. 5: Dramatychni tvory (1909–1911). 337 s. [in Ukrainian].
11. Marko V. (2012) Sim sliz Ivana Chendeia [Ivan Chendey's Seven Tears]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Filolohiia; Sotsialni komunikatsii*. Vyp. 28. S. 110–114 [in Ukrainian].
12. Movchan M. (2009) Samotnist yak fenomen buttia osobystosti [Loneliness as a phenomenon of being an individual]: Monohrafiia. Poltava.: RVV PUSKU. 265 s. [in Ukrainian].
13. Talabirchuk O. (2019) Horror vacui: Poetyka khudozhnoho svitu Ivana Yatskanyna [Horror vacui: Poetics of the artistic world of Ivan Yatskanyn]. Monohrafiia. Uzhhorod: TIMPANI. 160 s. [in Ukrainian].
14. Khodanych P. (2007) Tvorchist Ivana Chendeia u konteksti prozy Zakarpattia druhoi polovyny XX stolittia [Creativity of Ivan Chendey in the context of Transcarpathian prose of the second half of the 20th century]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva*. Vyp. 11: Tvorchist Ivana Chendeia v zahalnoukrainskomu literaturnomu konteksti. Uzhhorod: Hoverla. S. 175–180 [in Ukrainian].
15. Khoroshkov M. (2012) Proza Ivana Chendeia v konteksti moralno-etychnykh poshukiv literatury druhoi polovyny XX stolittia [Ivan Chendey's prose in the context of moral and ethical searches of the literature of the second half of the 20th century]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Filolohiia; Sotsialni komunikatsii*. Vyp. 28. S. 166–168 [in Ukrainian].
16. Chendei I. (1987) Vikna u svit [Windows to the world]. Kyiv: Dnipro. 495 s. [in Ukrainian].
17. Chendei I. (2021) Shchodennyky Ivana Chendeia: (1974–1981). Kn. II [Diaries of Ivan Chendey: (1974–1981). Book II Diaries of Ivan Chendey: (1974–1981). Book II. Uzhhorod: RIK-U. 668 s. [in Ukrainian].
18. Chendei N. (2007) Kontseptualna metafora yak zasib vyrazhennia emotsii v opovidanni I.M.Chendeia «Tsymbalania» [Conceptual metaphor as a means of expressing emotions in I.M. Chendey's story «Tymbalania»]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva*. Vyp. 11: Tvorchist Ivana Chendeia v zahalnoukrainskomu literaturnomu konteksti. Uzhhorod: Hoverla. S. 259–261 [in Ukrainian].
19. Shevchenko O. (2019) Sotsialno-psykholohichni aspekty samotnosti [Social and psychological aspects of loneliness]. S. 99–102. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2019/9-2019/21.pdf> [in Ukrainian] (data zvernennya 15.07.2022).

THE MOTIF OF LONELINESS IN IVAN CHENDEY'S STORY “TSYMBALANYA”

Abstract. The article analyzes the motif of loneliness in the story “Tymbalania” by Ivan Chendey. The state of loneliness, estrangement, and abandonment of a person in the world is a complex problem that needs to be understood by various sciences and arts, in particular, the artistic word. Analysis of mastering aspects of the phenomenon of loneliness in artistic reality is relevant for literary researchers. The purpose of this article is to analyze the motif of loneliness through the prism of human psychology in the story “Tymbalania” written by the Ukrainian writer of the mid-second half of the 20th century, Ivan Chendey. The main task is to analyze the peculiarities of the artistic embodiment of the causes, manifestations of loneliness, author's models of discovering this state. The author's vision of the phenomenon of loneliness is observed. It is reflected in the artist's ability artistically express the inner psycho-spiritual world of a female artist. It was revealed that the author focuses on the external and internal factors of loneliness, and models its three dimensions: intrapersonal, social, and cultural. The writer interprets loneliness as a form of self-awareness that reveals the destruction of the integrity of the inner world of the individual, discord with oneself, and experiencing one's separateness due to the lack of adequate connections,

understanding, and perception of oneself by others. The plot and compositional structure of the story, the method of narration with a combination of the author's speech, dialogues, inner speech, time-space dimensions, a lyricized psychological landscape, a portrait, and the means of folklore poetics contributed to the creation of models of the loneliness of a creative personality as a difficult mental state, accompanied by complex internal shifts with deep experiences, negative emotions, mental states, which leads to the degradation of the creative personality and its social marginalization. The main character of the work appears as the embodiment of the tragedy of loneliness.

Keywords: Ivan Chendey, the story "Tsymbalanya", motif, loneliness, mental state, psychologism, architectonics, narrative.

© Барчан В., 2022

© Барчан О., 2022

Валентина Барчан – доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; valennyna.barchan@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-9054-6370>

Valentyna Barchan – Doctor of Philology, Professor the Ukrainian Literature Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; valennyna.barchan@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-9054-6370>

Олеся Барчан – кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; olesya.barchan@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-3351-568X>

Olesya Barchan – Candidate of Philology, Associate Professor of the Journalism Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; olesya.barchan@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-3351-568X>